

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok *Simon bíró* szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez

1. A *Simon bíró* gúnynév WALDAPFEL JÓZSEF szerint (1937: 236) először Tar Benedek 1541-ben írt Házasságrul való dícsíret című énekében bukkan fel a magyarban, ebben a formában:

Azt jól látjuk mostan, nincsen tisztességek
Az jámbor firjeknek, nincsen böcsületek,
Mert az új menyeknek nincsen fejedelmek;
Ingyen majdan *Simon bíró* leszen bennek.

(RMKT 2: 155)

Az idézet alapján nem lehet kétséget kizáróan eldönteni, mi is a kifejezés pontos jelentése, hiszen elvileg úgy is értelmezhető a szöveg, hogy a jámbor férjeből válik „Simon bíró”, de úgy is, hogy a maguk fölött urat meg nem tűrő „új menyekből”, azaz a kardos asszonyokból lesznek a „Simon bírók”. Gondolhatnánk, hogy csak az idézett szöveg kontextusa nem egyértelmű, egyéb szövegek és szólásgyűjtemények majd megvilágítják a problémát, de csalódnunk kell: ezekben is más-más értelmezést találunk.

A ma már nem használatos, régi szövegekben és szótárakban, illetve szólásgyűjteményeinkben azonban többször is előforduló kifejezést O. NAGY (1976: 596) a következőképpen adatolja és értelmezi: „*Simon bíró* (*hajtja a lovat v. a lovakat*) = <olyan asszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr>. (*rég, gúny*)”. HADROVICS is hasonló véleményen van Magyar frazeológia című monográfiájában: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bírónak* nevezték” (1995: 225). A nő férfiaságában látja a szólás értelmét RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN is: „már régóta általános szokás nyelvünkben, hogy a süveges asszonyt »Simon-bíró«-nak hívjuk” (1907: 183).

Ehhez képest viszont a NySz. épp fordítva, ’papucsférj’-ként adja meg a kifejezés értelmét (1: 237): „Simon-bíró : uxorius PPBl. [siemandel]”, s ezt a jelentést látszólag a példái is megerősítik: „Kontyot fel-tévvő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPBl. Mostan nincsen tisztességek az jámbor firjeknek, nincsen böcsületek; mert az új menyeknek nincsen fejedelmek; ingyen majdan *Simon bíró* leszen bennek (RMK. [sic!] II.155). Iffjak csak megcsúfolnak, tégödet mondnak az *Simon bírónak* (IV. 79)”.

A szótár PÁPAI PÁRIZTól átvett jelentésdefiníciói egyértelműen férfiakra utalnak, a szótár további szövegpéldáinak bizonyító ereje ugyanakkor véleményem szerint megkérdőjelezhető. A fentebb is bemutatott, Tar Benedek énekéből származó részletben szereplő név-más (*bennek*) ugyanis nemcsak a jámbor férjekre, hanem az új menyekre is vonatkoztatható.

A szótár második példája pedig a Szamosmenti Névtelennek tulajdonított Adhortatio mulierum című házassági énekből való, melyben az ifjú férj a következő szavakkal óvja aráját az ura dolgába való illetlen beavatkozástól:

Ha mikor követők házunkhoz jönnek,
Te meg ne felelj az követőknek,
Mert ha megfelelsz az követőknek,
Ifjak, kik látják, csak megcsúfolnak:
Tégödöt mondnak az *Simon bírónak*.

(RMKT 4: 79)

Amint látható, ezt az adatot a NySz. a kontextusából kiragadva, s némileg megrövidítve idézi, emiatt látszólag az általa feltüntetett jelentést bizonyítja, a tágabb szövegkörnyezet alapján azonban egyértelműen a 'domináns asszonyokra' vonatkozik a kifejezés.

Ezt az értelmezést erősíti még Armbrust Kristóf Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való énekének ez a részlete is:

Csudaképen ez ebagnó férjével bánik vala,
Simon bíró nagy botjával igen veri vala,
Az szobából éjjel-nappal kikergeti vala,
Nagy szitkokkal és átkokkal igen feddi vala.

(RMKT 6: 22)

2. A kifejezés jelentését illetően tehát meglehetősen eltérés mutatkozik a különböző források között. Ha megpróbáljuk régi szólásgyűjteményeink adatai segítségével kibogozni ezt a csomót, csalódnunk kell: ezek csak még jobban összekuszálják a szálakat. DUGONICSnál ugyanis (1820. 1: 123) ugyancsak az O. NAGY által feltüntetett változat szerepel (*Simon Bíró hajtya [!] a' lovat*), viszont a kifejezés az 'esztelenek' jelentéshez tartozó szókapcsolatok között szerepel, azaz nem utal arra, hogy valamilyen férfi–nő kapcsolat volna a háttérben.

ERDÉLYI JÁNOS gyűjteményéből is elsőre ez az 'esztelen' jelentés látszik (1851: 349): „*Simon bíró hajtya a lovat*. K. (162.) Akkor mondatik mikor valaki völgynek hajt; s ez természetlen”. Ő azonban ezt is hozzáteszi: „De a km. oda vág, mikor asszony (!) viszi a házi kormányt, mi szinte visszatetsző volt mindig a magyarok előtt”. Vagyis itt az 'esztelenség' mellett felbukkan az O. NAGYNál jelzett értelem is, azaz hogy egy családban az asszony viseli a nadrágot, ami, úgy tűnik, a régi korok embere számára éppolyan esztelenségnek számíthatott, mint ha valaki völgynek lefelé menet fékezés helyett inkább gyorsabb haladásra ösztökéli a lovakat.

MARGALITSnál a *bíró* szócikkében (1896: 66) két kifejezést is találunk a *Simon bíró* komponenssel, ezek viszont mintha ellentétes értelműek volnának. Az első példa, „*Simon bíró hajtya a lovat*. (Asszony az ur.)” O. NAGY értelmezésével egyezik: a *Simon bíró* itt inkább a kardos asszonyra vonatkozik. Igaz, a mondat értelmezése elvileg megengedné azt is, hogy egy papucs alatt tartott férj vezeti a lovakat, illetve akár azt az O. NAGYNál jelzett lehetőséget is, hogy a mondat egy családra vonatkozik, amelyben – az akkori közfelfogás szerint esztelen módon – az asszony az úr. Az alkalmazott rövidítés szerint MARGALITS ezt a példát SZENCZI MOLNÁRTól veszi, akinek az 1621-ben megjelent magyar–latin szótárában valóban megtaláljuk ezt a szólást (279): „*Simon biro haytya az lovat*. Prov. Currus

bovem trahit”¹. SZENCZI MOLNÁR ezt az adatot minden valószínűség szerint BARANYAI DECSI 1598-ban megjelent Adagiorumából vette át, ott így található meg: „Currus bovem trahit, *Simon bíró haittia az louat*” (BARANYAI DECSI 1598/1978: 50). A mindkét szótárban latin megfelelőként szereplő *Currus bovem trahit* fordulat azt jelenti, hogy ’a szekér húzza az ökröt’, ezért nehéz eldönteni, hogy csak az ’esztelenség’ értelemre utal-e, vagy valóban a kardos asszonyra is, mint MARGALITS állítja.

A MARGALITS által lejegyzett másik szólásban (*Simon bíró kontyot feltette*) viszont már inkább a feleségétől elnyomott férjről van szó, a feltüntetett jelentésdefiníció (’felesége dolgát végzi’) is ezt sugallja. Az alkalmazott rövidítés szerint MARGALITS ezt a kifejezést SZIRMAY ANTALtól veszi, akinek Hungaria in parabolis című munkájában valóban előfordul egy *Simon* nevű bíróra való utalás, de az idézett szólás ebben a formában nem. Az ominózus részt a Vietórisz József fordításában megjelent kiadványból közlöm:

„Két nagy papucsős volt akkoriban a magyarok között: az egyik *Simon* miskolci bíró, aki a felesége helyett mindenféle asszonyi munkát elvégzett, a másik *Anda Pál* lovas szakaszvezető. Az 1598. évi 31. tc. értelmében a táborral járó asszonyokat zsákba kellett kötni és vízbe kellett fojtani; ennek okából a mi emberünk, nem hordozhatván magával feleségét a hadjáratban, minden héten engedélyt kért főkapitányától, hogy feleségét meglátogathassa. Innen nevezik a feleségének felettébb engedő, feleségétől félő, felesége után járó férjet ekképpen: *kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*. Innen származik ez a mondás is: *Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármat vethet nyakába*” (SZIRMAY 2008: 115–116).

Az idézet alapján úgy tűnik, hogy MARGALITS voltaképpen a SZIRMAYnál a feleségnek behódoló férjekre alkalmazott különböző kifejezésekből „kompilálta” inkább a *Simon bíró kontyot feltette* szólást, a kifejezés ebben a formában nem biztos, hogy közszájon is forgott.

3. Az eddigiekből azt láthatjuk tehát, hogy *Simon bíró* kifejezésünknek többféle értelme is létezett nyelvünkben. A két elsődleges jelentése egymással ellentétes, de mégis összefüggnek: használhatták a ’papucsférjekre’, de – talán ennél is gyakrabban – a férjüket papucs alatt tartó ’kardos asszonyokra’ is. A harmadik, dokumentálható értelme az ’esztelenség’, ez azonban vélhetően csak másodlagosan alakulhatott ki, s kialakulásában nem kizárt, hogy közrejátszottak azok a lexikográfiai munkák is, amelyekben a *Simon bíró hajtja a lovat* szólás mellett latin megfelelőként a paradox helyzetet, ostobaságot jelképező *Currus bovem trahit* fordulat szerepelt.

Nem zárható ki azonban az sem, hogy ennek a latin szólásnak abban is van szerepe, hogy a korábban felbukkanó, ’papucsférj’ vagy ’kardos asszony’ jelentésben magában is használható *Simon bíró* kifejezés idővel kibővült a *hajtja a lovat* szerkezettel, s a korábbi szintagmaértékű szókapcsolat mondatértékűvé vált. Mindkét nyelvi képben ott van ugyanis a háttérben a szekér hajtásának paradox metaforája: az egyikben a szekér húzza az ökröt, a másikban a szokásostól eltérően az asszony hajtja a lovat.²

¹ WALDAPFEL szerint (1937: 236) így van ez már az 1611-ben megjelent kiadásban is, de csak az 1621-ben Hanauban kiadott kötetből volt módom idézni.

² WALDAPFEL is utal arra (1937: 241), hogy BARANYAI DECSI is „kiegészíthette a *Simon bíró*-t mint alanyt a görög-latin mondáshoz illő módon, mivel erre szüksége volt. Ebben német mondásra is támaszkodhatott. A német »grobianismus« tudniillik különösen gyakran jelképezte a háziasszonyt a ’ló és lovas’-nak már az ókorból ismeretes képében, s arra, mikor az asszony ura a férjének, sokfelé szerepel oly kifejezés, hogy a kanca zabolazza a mént”.

A *Simon bíró hajtja a lovat* forma tehát feltehetően csak a korábbi *Simon bíró* kifejezés bővítése révén jött létre. De miként tehetett szert a *Simon bíró* szerkezet a 'papucsférj', illetve a 'kardos asszony' jelentésre?

Ha elfogadjuk SZIRMAY fentebb közölt magyarázatát, akkor egy valaha élt *Simon* nevű miskolci bíró áll a kifejezés háttérében, aki felesége helyett mindenféle női munkát elvégzett. Ebből az is következne, hogy a kifejezés eredeti jelentése a 'papucsférj', s a 'kardos asszony' értelem csak ebből fejlődött másodlagosan. Igaz, a névátvitel szokásos módozatai közül elég nehéz megtalálni azt a típust, amelyik erre az esetre alkalmazható, de talán valamiféle metonimikus, oksági átvitel állhatna a jelentésfejlődés háttérében.

Az igazság azonban más: SZIRMAY magyarázata valójában csak kitaláció, csupán egy aitiologikus, névmagyarázó interpretációval állunk szemben. A *Simon bíró* szókapcsolat, illetve annak *Simon* eleme ugyanis – mint arra már korábban SZARVAS (1892) vagy WALDAPFEL (1937) is rámutattak (l. lentebb) – német eredetű: a német *Siemann* lexéma „magyarítása”. A *Siemann* kifejezés RÖHRICH szerint (1992: 1476) a papucs alatt tartott, gyámoltalan férfiakra használatos: „*Er ist ein Siemann*, auch: *Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Siemandl ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann” (1992: 1476). Vagyis a német kifejezés forrása a *Sie-Mann* összetétel, amit nehéz hűen lefordítani, hiszen nyelvtani nemek híján a magyarban az egyes szám harmadik személyű névmásnak nincs nőnemű változata. De nagyjából annyit tesz, mint 'asszony-férfi, nőies férfi'.

A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására került a magyar kifejezésbe, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s talán ezt próbálhatták a *bíró*-val magyarra fordítani. Hogy ez itt valami jogvégtett embert jelölhetett-e, amint a *Doktor* komponens sugallja, vagy inkább 'gazda' jelentésű, mint WALDAPFEL JÓZSEF gondolja (1937: 240), azt nehéz biztosan eldönteni. Az azonban kétségtelen, hogy ennek az elemnek a megjelenése adott módot a magyarban a kifejezés olyan irányú remotiválására, hogy egy *Simon* nevű bíró pipogyasága vezetett a 'papucsférj' jelentés kialakulásához.

4. A m. *Simon bíró* – ném. *Siemann* összefüggésre elsőként SZARVAS GÁBOR mutattott rá 1892-ben a Nyelvőrben megjelent Négy magyar tulajdonnév című írásában (293–295). Ebben a kifejezés értelmét illetően ezt olvashatjuk:

„A Nyelvtörténeti Szótár *bíró* szó összetételei közt az olvasó ott találja ezt is: *Simon bíró*. Már az ott idézett két példából is világosan kiolvasható, de ha még valakinek e példák nem volnának elégségesek, Pápai Páriz tisztán fölvilágosítja őt e szónak jelentéséről. A latin részben az *uxorius* szóhoz a következő magyarázat van csatolva: „feleségnek felettébb engedő, feleségétől féltő, felesége után járó, kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való”. Hogy kicsoda, micsoda volt e Simon bíró, a Simon kereszt- vagy vezetékneve volt-e a jó embernek, arról semmi bizonyost nem tudhatni; az az egy azonban kétségtelen, hogy volt hajdanában egy Simon nevezetű bíró, a ki mai kifejezéssel élve nagy papucshős lehetett, hogy neve közmondásossá vált.” (294).

Ebből egyrészt az világlik ki, hogy SZARVAS a NySz. véleményét osztja a kifejezés jelentése tekintetében, vagyis sem 'esztelennek', sem 'kardos asszony'-nak nem tartja „Simon bíró”-t, hanem 'papucsférjnek'. Azt is láthatjuk egyúttal, hogy a SZIRMAY által

fentebb a papucsférjekre használt megnevezések (*kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*) gyakorlatilag szó szerint egyeznek azokkal, amelyek PÁPAI PÁRIZ szótárának *uxorius* szócikkében találhatók. Mivel PÁPAI PÁRIZ szótára már 1708-ban, de még a BOD-féle változat is már 1767-ben megjelent, nyilvánvalóan SZIRMAY innen vehette át ezeket a szinonimákat, köztük a *Simon bíró* kifejezést is, amelyet azonban már feltehetőleg ő magyarázott – tévesen – egy *Simon* nevű miskolci bíró pipogya figurájával. A fenti idézetből először úgy tűnik, hogy ezt a magyarázatot SZARVAS is átveszi, de később rámutat a szó valódi eredetére, amelyre véletlenül akadt rá.

Elmondja, hogy valójában *bászli* szavunk eredetét kutatta, s közben rátalált a 'papuschös' jelentésű bajor-osztrák *bas ~ basel* szóra (vö. még *baseman* 'gyáva')³. Ez utóbbi után nyomozva SANDERS Deutscher Sprachschatz című szinonimagyűjteményében talált azután rá a *Pantoffelheld* megfelelői között a következő lexémákra: *pantoffelknecht, pantoffelmann, siemann, Simon, St. Simon* és *erwei (= er-weib)*. „Itt már egész más világításban tűnt föl előttem a mi *Simon bírónk*. Hogy meggyőződésemet semmi kétség se zavarja, beletekintettem még Schmeller szótárába is. Ezt olvastam benne: *„Si-mā, simō si-mánl. Scherzhafte benennung sowohl eines ehemannes, der unter dem pantoffel steht, als auch seiner eh ehälftē’*. A Pápai Páriz, valamint a NySzótár *Simon bíró*-ja tehát hibás etimológián alapszik. Ez a *Simon* ugyanis nem tulajdonnév, hanem a ném. *sie-mann, simon* szónak magyarosított alakja” (294–295).

Ezek szerint tehát itt valójában egy kölcsönzött szólással van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a *Simon* tulajdonnév a szókapcsolatba. Az ilyesféle remotivációs komponenscsere ha nem is túl gyakori, egyáltalán nem kivételes: találni más frazeológiai egységeket is, amelyekben ilyen folyamat végbement. Kitűnő példa erre a jelenségre a német *Hals- und Beinbruch!* 'Kéz- és lábtörést! [szó szerint: Nyak- és lábtörést!]' helyzetmondattal is, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz, előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak.⁴ A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszeretettel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért, ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt „egy nagy kalappal” vagy éppen „kéz- és lábtörést”. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szoláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlöche un bröche* (< *hazlachá* 'szerencse' és *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motivált-sága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. RÖHRICH 1991: 633).

De nemcsak idegen szavak remotivációs cseréjéről lehet szó, hanem a belső szó-készletbe tartozó, de elavuló elemekéről is. Ilyen példa a magyarból a „tudja a dürgést” szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzású időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a mo-

³ A TESz. (I: 256) szerint a *bászli* a bajor-osztrák *Wastl* '(ostoba) fickó' szóra megy vissza, amely a *Sebastian* 'Sebestyén' becéző formája.

⁴ RÖHRICH (1991: 633) megjegyzi, hogy ennek analógiájára vitorlázáskor a németben gyakran használják a *Mast- und Schotbruch!* kifejezést, amellyel „árbóc- és vitorlakötél-törést” kívánnak.

tívatlan *dürgés* szót a *dörgés*-sel, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Egyelőre azonban nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett.

Ilyesfajta komponenscsere történhetett tehát akkor is, amikor a kissé szokatlan, talán nem is pontosan értelmezhető (l. alább) *Siemann* lexéma helyébe a rá hangalakjában nagyon hasonló *Simon* tulajdonnév lépett. Ez a németben is megtörtént: a GRIMM-szótár *Siemann* címszava alatt (16: 958–963) ugyanis ezt találjuk: „zuweilen als eigennamen behandelt, wo dann vermischung mit *Simon* nahe liegt”, pl.

dücke dich, *Simon*, dück dich,
dück dich, lasz fürüber gan!
die fraw wil iren willen han.

er heiszt *Simon*, der guete gspan,
sie thuet oft mit jhm rauffen.

Ez a csere a németben azt eredményezte, hogy a kifejezésnek két variánsa élt tovább (*Siemann* és *Simon*), a magyarban azonban más a helyzet: ha a motívatlan *Siemann* kifejezést a magyarban a némettől függetlenül helyettesítették a *Simon* tulajdonnévvel, akkor népetimológias újraértelmezéssel van dolgunk, ha eleve az ott *Simon*-ra módosult lexémát vették át, akkor pusztán kölcsönzéssel. Hogy melyik lehetőség ment végbe valójában, vagy akár két egymást erősítő folyamat eredményével állunk szemben, azt ennyi idő távlatából, s nagyobb számú adat híján lehetetlen kétséget kizáróan eldönteni.⁵

6. Mint korábban a RÖHRICHTől idézett magyarázatban is olvashattuk, a papucsférjre a bajor-osztrákban a *Siemann* megnevezés mellett a *Simandl* is használatos, ez szintén a *Sie-Mann* származéka.⁶ Ez – *szimándli* formában – szintén bekerült a magyarba, de ezt a kifejezést inkább csak férfiakra használták. Ez jól látható a Magyar Nyelvőr 26. évfolyamának Kérdések és feleletek rovatából is: „Egy társaságban, a mely csupa férfiakból állott, áttért a beszéd egy házaspárra. A jelenlévők közül többen elmondták megjegyzéseiket úgy a férjről, mint a nőről. Én azt hiszem, mondá végül társaságunk egyik tagja, legtalálébban röviden így jellemezhetjük a férjet: *szimándli* (kiem. tőlem – F. T.), a nőt pedig: Sie hat haar auf den zähnen. Erre egyikünk megróttá, hogy minek használ német kifejezéseket, mikor ezt magyarul is meg lehetne mondani? Találgatni kezdtük tehát, hogy melyik fejezi ki legjobban az egyiket is a másikat is. A „szimandlira” helyesnek találtuk egyik társunk azon ajánlatát, illetőleg tudósítását, hogy az olyan papucs alatt álló férjet

⁵ WALDAPFEL rámutat (1937: 237), hogy a 16. században élt német lelképásztor és drámaíró, Paul Rebhun a kánai menyegző történetét feldolgozó színművében maga is él a *Simon* és a *Siemann* szavak összecsengéséből fakadó nyelvi játékkal, csak ebben *Simon* az apostolok egyike, nem pedig valamiféle bíró vagy doktor.

⁶ RÖHRICH megjegyzi még (1992: 1476), hogy a 18. század közepén Bécsben humorosan *Simandsbruderschaft*-nak nevezett csoportok alakultak, melynek tagjaira éppen hogy nem volt jellemző a papucs alatt nyögés, sőt az ausztriai Kremsben, ahol egy kút is megőrökíti a kardos asszony és a szimándli férj figuráját, állítólag még ma is létezik egy ilyen csoport, amely minden házasságlandó férjnek egy 17 pontból álló *szimándli-diplomát* állít ki, vö. még TURÓCZI 1914: 89 is.

a nép ‚anyámasszonynak’ szokta nevezni. De már a másodikra, dacára annak, hogy sokat próbálgattuk és törtük fejünket fölötte, senki sem tudott magyar kifejezést találni; mi több, a német tekintetében is szétágaztak a vélemények. [...] Az egész társaság abban állapodott meg tehát, hogy a Nyelvőr t. szerkesztőségét kérjük fel, méltóztassék a fentiekre nézve becses véleményét nyilvánítani, illetőleg bennünket felvilágosítani” (SZARVAS 1895: 45–46).

SZARVAS GÁBOR válasza a következőképpen foglalható össze: „A *sie hat Haar auf den Zähnen* szólást magyarul visszaadni valóban igen nehéz, talán leginkább a *kardos menyecske* vagy az *ő viseli a kalapot* fordulatok állnak hozzá közel” (i. h.). Kitér ugyanakkor a *szimándli* szóra is: „A ‚siemandel’ magyar megfelelői: *Simonbíró*, *Anda Pál hadába való*, *konty vitéz*, *anyámasszonykatonája*, *katuska-férj*, vagy mint Pápay József értesítése szerint Komárom megyében, Kis- és Nagy-Igmádon mondják: *uranenne*” (i. h.).

Látható tehát, hogy SZARVAS mind a *Simon bíró*, mind a *szimándli* kifejezéseket a ‚papucsférj’-ekre vonatkoztatja, úgy, ahogy azt a német munkákból is többnyire adathatjuk. Ugyanezt az értelmet találjuk SZIRMAYNÁL vagy a NySz.-ban is, s ez olvasható az OklSz. *Katus* szócikkében is: „Kätchen: weibmann, *siemann*, *siemandel* (kiem. tőlem – F. T.), *pantoffelheld*” (464). A *Katus* megnevezés nyilván ironikus: a papucs alatt tartott férfiak nőies vonásaira céloz.

7. Kérdés viszont, hogy miért alkalmazza a kifejezést O. NAGY és HADROVICS, s részben MARGALITS is a domináns természetű asszonyokra? HADROVICSNÁL ezt részben a bemutatott szövegpéldái indokolják, azok tartalma is a ‚domináns asszony’ irányába mutat (1995: 225): „Ne gondol(j) vele, bár *Simon bírónak* mondjanak, csak legyen neked kedvedre (RMDE 1: 795); 1670–1704 k.: Oly rut az, hol *Simon bíró* jár elől (Nyr. 78: 98); Csak a *Simon bíró* hajtáná ott a lovat (RMDE 2: 364)”.

A példák ugyan a rövid kontextus miatt nem igazítanak el eléggé, az első esetben azonban a bővebb szövegekörnyezet megvizsgálása segít. HADROVICSNAK ez az adata Bornemisza Péter Elektra-átdolgozásából való, s Clytemnestra szájába adva hangzik el benne ez a rész: „De ha Isten segít, az én szeretőmmel, Aegistusszal vígan elköltöm lelkiért. Nem félek immár senkitől, parancsoljon immár, zabolázzon bátor – csak ez orvossága az gonosz férjeknek: öld meg, fojtsd meg, veszed el, mindjárt megmenel (!) tüle! Élj úgy oztán, mint szintén néked tetszik, jobb te parancsolj másnak, hogynem mint neked parancsoljanak. Ne gondolj vele, bár *Simon bírónak* (kiem tőlem – F. T.) mondjanak, csak legyen neked kedvedre.” (Heltai–Bornemisza /1980: 548).

Ebből csakugyan úgy tűnik, hogy Clytemnestra nőtársainak mondja azt, hogy ne zavarja őket, ha *Simon bíró*-nak nevezik őket, azaz a *Simon bíró* kifejezés a magyarban is vonatkozhatott a papucsférjek mellett a határozott, kemény nőkre is, egyértelműen ezt az értelmet láthattuk korábban az Adhortatio mulierumból idézett részletben is.

HADROVICS második példája BEKE ÖDÖN gyűjtéséből való, ehhez nem tartozik kontextus, de értelméből az következik, hogy nyilván az a rút, ha a domináns asszony jár elől, a harmadik példa pedig az a – szólásgyűjteményeinkben legtöbbször előforduló – változata a szólásnak, amelyből megint inkább az az értelem sejlik fel, hogy az asszonyé a családban a döntő szó.

Ezeknek a példamondatoknak a tükrében tehát nem meglepő, hogy HADROVICS a *Simon bíró* kifejezést ‚kardos asszony’-ként értelmezi, akárcsak korábban O. NAGY is. Az azonban mindkettejük részéről tévedés, hogy a fordulat csak nőkre vonatkozott volna.

A 'domináns asszony' interpretáció egyébként nem csak náluk található meg, hanem például CzF.-nál is, ahol a *Simon* szócikkben így tüntetik fel a szó jelentését: „*Simonbiró*, átv. am. kardos asszony, ki, mint mondják, kalapot visel” (5: 831). Hasonlóképp jár el a PallasLex. is: *Simon-biró*, a népnyelvben a kardos asszony, kivált, aki férjét papucs alatt tartja (14: 1106).

Ez a szóhasználat feltehetően abból fakad, hogy a *Siemann* egyes német szótárakban a 'papucsférj' mellett a 'domináns feleség'-et is jelöli. Erre – mint fentebb láthattuk – SZARVAS is utal a *Simon bíró* eredetét kutató szófejtésében SCHMELLER szótára kapcsán (1892: 294). Ugyanezt megerősíti a GRIMM-szótár *Siemann* szócikke is, melyben 1. jelentésként a 'papucsférj'-et találjuk („weibischer mann, besonders ein unter dem pantoffel stehender ehemann: uxorius”), de 2. jelentésként ez áll: „aber *siemann* wird kaum minder häufig auch von der ehfrau gesagt, die an stelle des mannes und über ihn die herrschaft führt“, pl. „mein weib aber die haist *Sieman* [...] Sophia sein hausfrowe, geboren von Bayern, was *simon* im haus”. Vagyis: a *Siemann* kifejezés a németben nemcsak papucsférjekre vonatkozhat, hanem alig ritkábban olyan asszonyokra is, akik a férj helyett és fölött uralkodnak (vö. még TURÓCZI 1914: 89 is).

Mivel tehát a *Siemann* ~ *Simon* lexéma a németben is két jelentésben fordulhat elő, nem meglepő, hogy a magyarba egyértelműen a németből került szólás is mindkét értelemben használatos volt. Ez annál inkább érthető, mert – mint WALDAPFEL is kifejti (1937: 242–243) – úgy tűnik, hogy a *Simon* név köznévi használata és a vele kapcsolatos szólosok is csak irodalmi úton honosodtak meg, sőt így is terjedtek tovább. A népi használat mind térben, mind időben igen korlátozott lehetett, de feltehetően különböző lejegyzői sem mindig értették világosan.

Ennek talán az az oka, hogy – szokatlansága folytán – esetleg a németben sem volt mindenki számára világos a *Siemann* szóalak pontos értelme. Mint láttuk, a *Siemann*-t HADROVICS 'férfiás nő'-nek interpretálja, s hasonló véleményen van WALDAPFEL is, aki szerint a „*Siemann* összetétel bizonyára mondatból vált ki. Erre alkalmas mondat az összetétel első előfordulásánál jóval régebbi időből pl. az Ackermann von Böhmen (1400 körül) 28. fejezetében: az asszony csak arra tör, »dasz *sie mann* werde«. Ugyanezt mondják később pleonasztikusan úgy: »Sie will *Sie-mann* sein«. [...] A mondatból kivált összetétel eredetileg csak a nőre vonatkozhatott, aki úr a házban. De sokféle mondatkapcsolat képzelhető, amelyben a *Siemann* mindkét félre érthető: mig (!) ugyanis az összetétel állandósulásáig azt mondták: *Sie ist der Mann*, utóbb pleonasztikusan azt is mondhatták, hogy *Siemann* az úr, s bizonyos esetekben alany és kiegészítő összecserélődhetett.” (1937: 238–239)

Ha WALDAPFEL véleménye a kifejezés mondatból való kiválásáról helytálló, akkor akár igaz is lehet, hogy a 'kardos asszony' jelentés az eredeti. Csakhogy egyáltalán nem biztos, hogy a *Siemann* összetétel így jött létre. Tekintettel arra, hogy alárendelő összetételről van szó, szerintem sokkal valószínűbb, hogy a *sie* elem nem alanyi, hanem valamiféle jelzői szerepet tölthetett inkább be, azaz – mint tanulmányom elején is feltételeztem – valami olyasfélért jelenthetett inkább a kifejezés, hogy 'nő(ies) férfi'. Ehhez a fajta interpretációt más, hasonló szerkezetű összetételek is támogatják, pl. *Post|mann* 'postás', *Acker|mann* 'szántóvető', *Sauber|mann* '1. tiszta ember, 2. erkölcsösöz' stb. De ezeknél még közelebb visz a megoldáshoz az a színonimasor, amelyet GRIMM *Siemann* szócikkében találunk: „*frauen- weiber- siemann*” (959). A szótár *Frauenmann* szócikkében (4: 80) is szinonimaként a *Siemann* kifejezést találjuk, s az idézett mondatból látható, hogy egy *Frauenmann* is nevetség és megvetés tárgya: „nun sag mir, wenn ein mann hin gieng und

wüsch die windel oder thet sunst am kind ein verachtlich werk und iederman spottet sein und hielt in für ein maulaf und *frawenman*, so ers doch thet in solcher obgesagter meinung und christlichem glauben, lieber, sag, wer spottet hie des andern am feinsten?“

Ezen adatok alapján azt hiszem, komolyan el kell gondolkodnunk azon, hogy a *Siemann* kifejezés nem alany és állítmány kapcsolata, hanem inkább egy jelzős összetétel, amelyben a névmás az illető férfi nőies jellemvonásaira, szokásaira, feleségének behódoló voltára céloz. Ebből pedig logikusan következnek a ’papucsférj’ értelem. Hogy aztán a kifejezés miként tett szert a fordított jelentésre, a férjét papucs alatt tartó ’kardos asszony’ értelemre, arra biztos válasz nehezen adható. De kétségtelen, hogy több szótárban is megtalálni a *Siemann* szónak mindkét értelmét. Hogy ez a második interpretáció azért jött-e létre, mert mégis voltak, akik a *Siemann*-t – WALDAPFELhez hasonlóan – ’*sie ist der Mann*’-ként értelmezték, nem tudhatjuk. GRIMM adatai között (16: 961) azonban találtam olyat, amely másként is megmagyarázhatná ennek az értelemnek a kialakulását:

das weib dem man stets widerficht,
sie hab gleich recht darin oder nicht,
und *Syman* sein wil in dem hausz,
Herrmann mit gwalt wil jagen aus.

Mint látjuk, ebben a részletben a *Herrmann* név újraértelmeződik, a ’ház urát’ jelenti, akit a veszekedős asszony, a *Siemann* erőszakkal ki akar üzni a házából. Ez ugyan puszta szójáték vagy népetimológia, hiszen a *Hermann* előtagjában nem a *Herr* ’úr’ szó van benne, hanem a *Heer* ’had(sereg)’ (< ófn. *heri* + *mann* ’harcos’, vö. HAJDÚ 2010: 210), ám ha ez a szójátékos szembeállítás viszonylag elterjedt volt, az módot adhatott arra, hogy a *Siemann* lexéma felvegye a ’férfias, domináns nő’ jelentést.⁷

8. Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy a régibb nyelvünkben többször is adatható, de inkább csak irodalmi szövegekben és szólásgyűjteményekben előforduló *Simon bíró* kifejezésünknek semmi köze a SZIRMAY által kitalált miskolci illetőségű bíróhoz. Valójában egy a németből kölcsönzött szólással van dolgunk, a német *Siemann* kifejezés átvételével, amely a magyarban részben *szimándli* formában honosodott meg, részben *Simon bíró* alakban. Ez utóbbi vagy úgy keletkezett, hogy a *Siemann* a magyarban is kicserélődött az ejtésben hozzá nagyon közel álló *Simon* tulajdonnévvel, vagy ez a csere már a németben megtörtént, s talán már eleve ezt a *Simon* alakot kölcsönöztük, s egészítettük ki a *bíró* komponenssel, amely feltehetőleg a *Doktor Simon*, esetleg a *Meister Simon* szókapcsolatok leképezését szolgálhatta.

A *Simon bíró* kifejezés magában is használatos volt nyelvünkben, mégpedig – ahogy a németben is – két jelentésben is: ’papucsférj’ és ’kardos asszony’ értelemben. A jelentésfejlődés a németben történhetett, nem túl valószínű, hogy a magyarban az átadó nyelvel párhuzamosan zajlott volna le ugyanaz a változás. Hogy ezek közül melyik jelentés az eredeti, az függ a *Siemann* kifejezés eredeti értelmétől, de véleményem szerint előbb a németben némiképp elterjedtebb ’nőies férfi, papucsférj’ jelentés születhetett meg, a ’domináns

⁷ Ezt a lehetőséget egy másik szöveg alapján WALDAPFEL is felveti, de ő fordított irányban, hiszen szerinte a kifejezés eredeti jelentése a ’férfias nő’ volt.

nő' pedig később, talán a *Hermann* név szójátékos remotivációja és vele való szembeállítása kapcsán alakulhatott ki.

Az, hogy a magyar szólásgyűjteményekben a kifejezést többnyire kibővített formában, *Simon bíró hajtja a lovat* alakban találjuk meg, valószínűleg összefügg azzal, hogy a gyűjtemények nagyrészt átveszik egymás anyagát, márpedig az első magyar szólásgyűjteményben, BARANYAI DECSI Adagiorumában ebben a teljesebb változatban találjuk a kifejezést. A bővítés pedig összefügghet azzal, hogy DECSI a latin *Currus bovem trahit* szólást igyekszik magyarítani, s az e mögött a kifejezés mögött álló nyelvi képet visszaadni. Ezáltal egyben kialakult ennek a teljesebb változatnak 'esztelenség' értelme is, amelyet több gyűjteményben, így DUGONICSnál vagy ERDÉLYInél is adatulhatunk.

Kulcsszók: szólás, szólásmagyarázat, szólásfejtés, frazeológia, történeti frazeológia, lexikológia.

Hivatkozott irodalom

- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598/1978. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque. Bartphae*. Szerk. MOLNÁR JÓZSEF. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. [L. még: [http://mek.oszk.hu/\[-\]12500/12550](http://mek.oszk.hu/[-]12500/12550)]
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. 1–2. Grün Orbán, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- GRIMM = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/> (2018. 03. 16.)
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Heltai Gáspár – Bornemisza Péter /1980. *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szerk. NEMESKÜRTY ISTVÁN. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum*. Brewer, Leutschoviae (Lőcse).
- RMKT. = Régi magyar költők tára 1–7. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1877–1926.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1907. Suska, suskás. *Magyar Nyelv* 3: 181–184.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- SZARVAS GÁBOR 1892. Négy magyar tulajdonnév. *Magyar Nyelvőr* 21: 293–295.
- SZARVAS GÁBOR 1895. Kérdések és feleletek. *Magyar Nyelvőr* 24: 45–46.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Dictionarium latino-ungaricum*. Hanau.

- SZIRMAY ANTAL 2008. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Kiad. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- TURÓCZI JÓZSEF 1914: Simon bíró. *Magyar Nyelvőr* 43: 88–89.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1937. Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33: 236–244.

On the origin and meaning of the Hungarian idiom *Simon bíró* ‘Mayor Simon’

Simon bíró ‘Mayor Simon’, a Hungarian idiom no longer in use was first recorded in 1541. However, its meaning is not unambiguous: it is ‘virago’ in some collections and ‘henpecked husband’ in others; what is more, some give the meaning as ‘mindless’. There are different explanations of its origin, too. According to one interpretation, the idiom alludes to a mayor called *Simon* oppressed by his wife, but later it was found that the idiom goes back to a German noun, *Siemann* ‘henpecked husband’ and thus the idiom is a phraseological loan with a modified form to which the *bíró* ‘mayor’ component was added later, perhaps influenced by German forms like *Doktor Siemann*. The German lexeme, *Siemann*, may also refer to both a virago and a wife-ridden husband, and thus Hungarian may have borrowed the expression with both meanings. The Hungarian idiom has an extended variant, too: *Simon bíró hajtja a lovat* ‘Mayor Simon drives the horse’. The first appearance of this more complete form is found in Baranyai Decsi (1598) where the completion may have been influenced by its Latin equivalent, *Currus bovem trahit* ‘The carriage draws the ox’.

Keywords: idioms, explanation of idioms, origin of idioms, phraseology, historical phraseology, lexicology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

A magyar *úr* szó török eredeztetéséhez

A magyar *úr* (és a belőle származó *ország* stb.) török eredetét illető legújabb alapos összefoglalás RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD nagyszabású munkájában olvasható (WOT. 2: 969–974). Annak idején szóvá tettem (KARA 1995), hogy a célba vett ótörök *urī* szónak nincs ‘úr; uralkodó’ jelentése, csak ‘fiú sarj’, és az ‘úr’ jelentés bizonyításához további adatokat kértem. A válaszul felsorolt további adatok azonban csak a mennyiséget gyarapították, az ‘úr’ jelentést nem erősítették meg (RÓNA-TAS 1995). Egy kései ujjur emlék kiadásában (BTT. 8: 57) annak *urī* szavát PETER ZIEME s magam *fiatal úr*-nak fordítottuk (ott egy *bayaḡutnung oylī*, gazdag ember fiáról van szó, akinek a „címe” *urī*, ezt az ujjur fordító tette hozzá a személynévhez, a tibeti eredetiben nincs megfelelője); ma inkább *úrfi*-t vagy *ijfű*-t írnék helyette, de ez is igen távol van még a Halotti Beszéd uraitól (Isten, Szent Péter).

Ami a magyar szó lehetséges mongol megfelelőit illeti, az *uruy* ‘magzat; ivadék; nemzetség, rokonság’ (középmongol *uruq*) szónál, ahogy azt már korábban megírtam, közelebbi a mongolnak *ori* vagy *uri* olvasatú szava. Az előbbi alak olvasható 17. századi ojrát emlékekben, melyek világos különbséget tesznek *o* és *u* között. Ilyen emlék az ojrát Zaja pandita fordította Bodhi möriyin üye (A megvilágosodás ösvényének fokai), utószavában az *ori* szóval, ahol az Mandzsusri jelzője (l. alább). Ez a valószínűen ujjur jövevény, mely gyakori a buddhista ótörök írásokban, közelebb vihet a keresett ‘úrī’ jelentéshez, mint